

ISMERTETÉS ÉS BÍRÁLAT

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philosophica. Tom. I—II. (1962—1963.)¹

Filozófiai életünk örvedetes gazdagodását jelenti ez az évkönyv, amelyben az Eötvös Loránd Tudományegyetem filozófia-tanszékeinek oktatói közölhetik tanulmányait idegen nyelveken. Az Annales jelentőségét az adja meg, hogy tovább bővíti filozófusaink számára azt a lehetőséget, hogy könnyen hozzáférhetővé tegyék tanulmányaikat a magyarul nem tudó szakemberek számára. Az eddig megjelent két kötet tanúsága szerint az Annales átfogó képet ad filozófiai életünkéről, s különösen a történelmi materializmus területén folyó vitákról.

A folyóirat főszerkesztője *Sándor Pál*; az első kötetet *Volczér Árpád*, a másodikat *Balogh József* szerkesztette. Jellegénél és rendeltetésénél fogva elsősorban másodpublikációkat közöl. Ilyen minőségben jelent meg az első két kötetben *Balogh József* Szükségyszerűség és determinizmus; A társadalmi törvény marxista fogalmának forrásai, *Farkas Endre* Szabadság és erkölcsi felelősség, *Földesi Tamás* Néhány gondolat a népi demokrácia fogalmáról, *Horváth József* A dialektikus materializmus és a természettudományok kölcsönhatásáról, *Huszár Tibor* Az újfreudizmus és az emberi cselekvés meghatározottsága; A vallásos tudat kialakulása, *Lukács József* A társadalmi haladás és a tudományos felvilágosodás, *Márkus György* A mai polgári filozófia bírálatának néhány módszertani kérdéséről, *Molnár Erik* A társadalmi törvény és az emberi cselekvés egysége; Történelemszemléletünk nacionalista maradványairól, *Novák Zoltán* A művészet érzelmi és értelmi oldalának a viszonyáról *Sándor Pál* A marxista filozófiatörténetírás néhány módszertani problémája, *Simonovits Istvánné* A vallás és tudomány harca, és *Szigetvári Sándor* az egyes, különös, általános problémája a marxista filozófiában c. tanulmánya. Emellett azonban megjelent az Annalesben néhány eddig magyarul nem publikált tanulmány is;

az alábbiakban ezeket ismertetjük röviden.

A marxista filozófia alapvető kérdésének, az anyag és tudat viszonyának helyes értelmezése az utóbbi években nemzetközi filozófiai körökben, de itthon is széleskörű vita tárgyát képezte. A személyi kultusz maradványainak felszámolása, a dogmatizmus és szektarianizmus leküzdése, a tisztultabb, alkotói légkör kedvezően befolyásolta az eszmecsere alakulását. A vita eddigi menetét a kérdések ószinte felvetése, a bátor megoldás-keresés, a marxizmus tételeinek helyességébe vetett mélységes meggyőződés jellemezte. E vitához kapcsolódik *Sipos János*: „Az anyag és tudat viszonyának dialektikájához” című cikke, amely az eddigi eredményekre támaszkodva számos igen tanulságos gondolatot vet fel.

Bevezetőül a szerző részletesen bírálja az anyag és tudat viszonyának helytelen, vulgármaterialista, valamint dualista felfogását. Hangsúlyozza, hogy a társadalmi fejlődés, a tudományos haladás mind szűkesebbé teszi a kérdés helyes, dialektikus materialista megoldását, majd kísérletet is tesz erre.

A probléma történelmi alakulását áttekintve hangsúlyozza, hogy az anyag és tudat viszonyának kérdése nem a világ, hanem mindig is az emberi megismerés alapvető kérdése volt, de csak a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszán jelent meg, s benne az adott társadalom ellentmondásos jellege tükröződött. A történelmi fejlődés során azonban a gnoszeológiai oldal abszolutizálódott, s ez nemcsak a világ megkettőzéséhez, hanem az anyag fogalmának eltorzításához is vezetett. A szerző az anyagfogalom helyes értelmezése érdekében vázlatosan ismerteti a fogalom keletkezését és fejlődésének útjait, s leszögezi, hogy: „A materializmus . . . az anyag fogalmával a valóságosan létező világot jelöli hagyományosan. Ez azt jelenti, hogy minden, ami ténylegesen létezik, anyagi termé-

¹ 126 + 194 o.

szetű. Nincsen semmi a világon ami nem anyagi, ontológiai értelemben." Következésképpen tehát a tudat is anyagi, s az anyaggal való szembeállítás csak ismeretelméleti szempontból jogosult. A szerző foglalkozik a tudat természetével, és behatóan bírálja a tudattal kapcsolatos téves felfogásokat is.

A tanulmány befejező részében Sipos összefoglalja anyag és tudat dialektikájának főbb vonatkozásait. Rámutat, hogy az anyag és tudat viszonya ellentmondásos jellegű: ontológiai vonatkozásban alapvetően a kettő egysége jellemzi, míg gnoszeológiai értelemben a kettő viszonyában az ellentét dominál. Ugyanakkor azonban az ontológiai egység mellett különbség, ellentét is van (az anyag általános, a tudat pedig csak egy specifikus része), és gnoszeológiai vonatkozásban az ellentét mellett egység, azonosság is van a kettő között (a tudat tartalmát az objektív valóság adja). Az anyag és tudat kapcsolatának e két ellentétes oldala nem merev ellentét, hanem kölcsönösen áthatják egymást, átmennek egymásba. A következő tanulmány a marxista filozófiának azt a szinten sarkalatos kérdését vizsgálja, hogy mint önálló, egységes filozófiai gondolatrendszer rendszerét tekintve is eltér-e minden megelőző s azóta létrejött elméleti rendszertől, és milyen sajátos tulajdonságokkal rendelkezik. Az a lényeges specifikuma, hogy nem lezárt, hanem nyílt, állandóan fejlődő, gazdagodó, a társadalmi és tudományos haladással lépést tartó elmélet, párhuzamosan azzal, hogy a proletariátus világnézete, s a különböző, vele szemben álló nézetek ellen folytatott szüntelen harcban fejlődik és erősödik, erősen megnehezítette, sőt némileg háttérbe is szorította a marxizmust, mint filozófiai rendszerrel foglalkozó kutatásokat. Az utóbbi időben e téren is előre léptünk. Különösen érdekesek ebben a vonatkozásban *Földesi Tamás* kutatásai. A kötetben megjelent „*Vannak-e axiómái a marxista filozófiának*” című tanulmányában eddigi kutatásainak néhány figyelemre méltó eredményét közli.

Földesi az axióma definíciójából indul ki. Kiindulva az axióma meghatározásának három lényeges eleméből — 1. az adott tudomány végső kiinduló tétele, 2. tételül szolgál a többi bizonyítására, 3. az adott tudomány keretei között nem bizonyítható — azt vizsgálja, hogy a marxista filozófia tételei megfelelnek-e a meghatározás által előírt követelményeknek.

Az axióma definíciójának első eleme tekintetében a szerző arra a következtetésre jut, hogy a marxizmusnak is vannak kiinduló, alapvető tételei, pl. a világ anyagiságának, az ellentétek egységének és harcá-

nak törvénye stb. A marxista filozófia axiomatikus jellege kiemelésének napjaink ideológiái harcaiban komoly jelentősége van. Ezért a cikk írója élesen bírálja azokat az agnosztikus és vallásos nézeteket, melyek szerint a materializmus axiómái további megalapozásra szorulnak. Megállapítja: az összes filozófiai irányzatok elutasítják annak szükségességét, hogy saját axiómaikat más alapelvekből levezessék. Axiómaikat ugyanis valamennyien végső, további megalapozást nem kívánó tételeknek tartják, melyek mögött még általánosabb alapelveket keresni nézetük szerint értelmetlenség.

A meghatározás második elemével kapcsolatban Földesi kifejti, hogy a marxista filozófia tételei e követelménynek is megfelelnek. Véleménye szerint a marxizmus tételei hierarchikus értékrendi viszonyban vannak, azaz bizonyos alaptételekből a többi tételek levezethetők. Így a világ anyagiságának elvéből a következő tételeket vezeti le: a világ időbeli és térbeli végtelensége, a determinizmus, valamint — ha nem is teljes egészében — a világ megismerhetősége. Hasonlóképpen utal az ellentétek egységének és harcának törvénye, valamint a mozgás, a fejlődés és az ugrás törvényeinek összefüggésére is.

A meghatározás utolsó elemét tekintve a szerző azon a véleményen van, hogy meg kell haladni az abban tükröződő felfogást. Az axiómák, véleménye szerint, bizonyíthatók, tehát a marxista filozófia axiómáit is bizonyítani lehet, és éppen az ideológiai küzdelmekre való tekintettel, ez szükséges is.

Földesi Tamás cikke annál is inkább tarthat számot érdeklődésre, mert a marxista bizonyításmélet kidolgozása mind sürgetőbb feladatként jelentkezik, a marxizmus axiómarendszerének problémája pedig ezen belül is igen lényeges és tisztázatlan terület, ahol további kutatásokra van szükség.

Galántainé Havas Katalin cikke az általános formális logika azonosságtörvényének és a matematikai logika $A = A$ formulájának összefüggésével foglalkozik. Tanulmánya azért is figyelemre méltó, mert — ha csak egy részkérdés kapcsán is — a jelenlegi logikai vitákhoz kapcsolódik, s álláspontjával, véleményünk szerint, helyes irányban keresi a megoldást. Azt kívánja bizonyítani, hogy a matematikai logika $A = A$, $A \rightarrow A$, $A \leftarrow A$ formuláinak értelmét meg kell különböztetni az általános formális logika azonosság-törvényétől (ezeket a formulákat ugyanis általában az azonosság törvénye matematikai logikai kifejezésének tartják). Az $A = A$ formula és az általános formális logika azonosságtörvénye a gondolkodás-törvények más-más csoportjába tartoznak,

aszerint, hogy mi a viszonyuk a valóság azon törvényeihez, amelyeket tükröznek, nevezetesen a dolgok azonossága, illetőleg az ontológiai azonosság törvényéhez. A dolgok azonosságának törvénye azt mondja ki, hogy minden dolog abban a vonatkozásban, amelyben „A” minőséggel bír, azonos önmagával mint „A”-val mindaddig, amíg rendelkezik ezzel az „A” minőséggel. Ebben az értelemben a dolgok önmagukkal való azonossága a valóság általános törvénye, amely a valóság minden tárgyára érvényes.

Ez a törvény, vagyis a valóságban meglévő azonossági viszony tükröződik az $A = A$ formulában és az általános formális logika azonosság-törvényében, de más-más módon. E formula csak objektív alapját tekintve (a dolgok azonosságának törvénye) azonos az általános formális logika azonosság-törvényével, egyébként különbözik tőle. Az $A = A$ formulával a matematikai logika a valóságban meglévő azonossági viszonyokat közvetlenül tükrözi, s tulajdonképpen ugyanaz az értelme, mint a dolgok azonossága törvényének: meghatározott „A” minőségű tárgy, mint ez a minőségű tárgy azonos önmagával. Ezzel szemben a formális logika azonosság-törvényében ezek a viszonyok közvetlenül tükröződnek, s csak objektív alapját képezik az azonosság törvényének, mint a fogalmakkal való helyes operálás törvényének, amely azt követeli, hogy „A” tárgyról, amelyről fogalom formájában gondolkodom, a gondolkodás folyamatában mindig mint „A” tárgyról kell gondolkodnom, és nem szabad felesérlnem semmi mással. Itt a gondolat tárgyának azonosságáról van szó a gondolkodás folyamatában, az absztraktnan, fogalom formájában vett tárgyról, és csak ebben az értelemben a fogalom azonosságáról.

Az $A = A$ formula a matematikai logika egyik lehetséges axiómája, amelyből kiindulva más törvényeket lehet levezetni, de semmiképpen sem alaptörvény a matematikai logikában. Ezzel szemben a formális logika azonosság-törvénye a logikailag helyes gondolkodás alaptörvénye, de nem axiómája; belőle és a többi formállogikai alaptörvényből nem vezethetők le a formális logika többi törvényei. Alaptörvény viszont olyan értelemben, hogy a gondolkodás összes folyamataiban szerepet játszik, s követése egyik szükséges feltétele annak, hogy bármely konkrét tartalmú gondolkodás logikailag helyes legyen.

A formális logika valamennyi alaptörvénye, így az azonosság törvénye is normatív jellegű, a gondolkodó embernek alá kell vetnie magát ezeknek a követelményeknek, ha azt akarja, hogy gondolkodása szükségszerűen igaz legyen, s ezek a törv-

nyek érvényesülnek mindenkor, amikor gondolkodásunk szükségszerűen igaz. Persze a norma itt nem azt jelenti, hogy nem sérthetjük meg (pl. a hibás, téves gondolkodás esetében), hanem azt, hogy szükségszerű kapcsolat van a szükségszerűen igaz megismerés és a megismerés folyamatában a fogalmakkal önmagukkal való azonosság között.

Szigeti József cikke az érzéki megjelenítés törvényéről készülő nagyobb munkájának egy része. A tanulmány az esztétikum lényegéről folyó viták szempontjából egy sor vitatott kérdés (pl. ábrázoló és nem-ábrázoló művészetek problémája) újszerű felvetése és megoldása tekintetében egyaránt érdekes. Szigeti az esztétikum alapvető törvényszerűségének kérdését veti fel és vizsgálja az esztétikum mibenlétének meghatározása céljából — elsősorban a művészetben megnyilvánuló esztétikum vizsgálata alapján. E törvényszerűség — a megjelenítés — megértése szempontjából mindenekelőtt a tudományos és művészi visszatükrözés egymáshoz való viszonyának kérdése merül fel. A művészet, akár magas fejlettségű formáiban, akár kezdeteiben, mindig a valóság valamiféle visszatükrözése. A valóságnak azonban egyetlen jelensége sem teljesen homogén, szétesik lényegre és jelenségre. Lényeg és jelenség dialektikáját, a valóságot azonban nemcsak egyféleképpen lehet tükrözni: másképp tükrözi a művészet és másképp a tudományos elméleti megismerés, azzal a közös tendenciával, hogy a valóságot, lényeg és jelenség dialektikáját egyre mélyebben ismerjük meg. A fő különbség a valóság tükrözésének e kétféle formája között, hogy míg a művészetben a törvényszerű, az általános mindig az egyesen keresztül jelentkezik, a tudományban, az elméleti gondolkodásban a kifejtés függetlenedik ettől az egyes esettől, és a maga általános mivoltában, fogalmi formában tudjuk kimondani, vagyis míg a tudomány esetében az általános intellektuális megismeréséről van szó, a művészi ábrázolás esetében az egyedi jelenség érzéki megjelenítéséről. Az alapvető különbség éppen az, hogy a tudomány nem jeleníti meg a dolgokat, fogalmi absztrakciói nem mutatják meg a dolgok egyes oldalát, a művészet viszont minden egyes esetben az érzékszerveink számára hozzáférhető módon jeleníti meg az általánost, a törvényszerűt, s ez utóbbit magát is érzékileg ragadja meg.

A valóság tükrözésének egymástól eltérő sajátosságainak tekintetében nemcsak a tudományos megismerés és a művészi ábrázolás között találhatóunk különbségeket, ez a visszatükrözés (ábrázolás) más-más szinten valósul meg az egyes művészeti ágakban is, s ez teszi lehetővé azokat a torzítá-

sokat, amelyek a modern polgári kifejezés-esztétikáknak az ábrázoló és nem-ábrázoló művészetek merev szembeállítására, illetve a művészetek ábrázoló jellegének tagadására irányuló törekvéseiben nyilvánulnak meg. Szigeti szerint ábrázoló és nem-ábrázoló művészetek helyett helyesebb lenne megkülönböztetni egymástól mimetikus és nem-mimetikus művészeteket, aszerint, hogy azok a valóság lényegét annak felszíni formáin keresztül tükrözik, jelentik meg, vagy áttételesen, bonyolultabb módon ábrázolják. Az ábrázolás (visszatükrözés) gondolata azonban — a cikk meggyőzően bizonyítja ezt — érvényes a nem-mimetikus művészetekre (építészet, zene) is, ha ezt a dekadens polgári kifejezés-esztétikák kétségbe is vonják, illetve tagadják.

A megjelenítési törvényt azonban tovább is lehet általánosítani: nemcsak hogy bizonyíthatjuk valamennyi művészeti ágra való érvényességét, de *kiterjeszthetjük a természeti szépre is*, azzal a lényeges megszorítással, hogy míg a művészeti ábrázolás valamilyen társadalmilag lényeges összefüggés megjelenítése érzéki formákon keresztül, addig a természeti szép esetében nem megjelenítésről van szó, hanem valami lényegesnek a *megjelenéséről*. Ha tehát az esztétikumot meg akarjuk határozni, mégpedig úgy, hogy meghatározásunk a lehető legtágabb legyen, s átfogja az esztétikum jelentkezősének mindhárom szféráját (a természeti szépet, a mindennapi életben jelentkező esztétikumot és a művészetet), akkor azt kell mondanunk, hogy az valami megjelenítési viszony, valamiféle lényegnek az érzéki megjelenése, akár az ember tevékenysége hozta létre, akár pedig az ember céltudatos tevékenységétől — látszólagosan vagy valóságosan — függetlenül létezik, mint a természeti szép, bár — mint arra e cikk keretein belül csak utal a szerző — az utóbbi lényege is végső soron társadalmi.

Sándor Pál „A XX. század magyar filozófiája” című tanulmánya úttörő jellegű, eddig még feldolgozatlan problémával foglalkozik. A marxizmus követelményeinek megfelelően azon társadalmi viszonyok elemzéséből indul ki, melyek létrehozták ezt a filozófiát, meghatározták irányzatait, fejlődésük, illetve visszafejlődésük útját. A történelmi változásoknak megfelelően három szakaszra — a Tanácsköztársaság előtti, az ellenforradalmi és a felszabadulás utáni időszakra — osztva vizsgálja tárgyát, érzékeltetve, hogy az egyes időszakok szellemi életét nem választja el egymástól áthidalhatatlan szakadék.

A századfordulón Magyarországon kialakuló imperializmus sajátosságai, s az általa meghatározott bonyolult társadalmi ellentmondások filozófiai vetülete szintén

bonyolultan jelentkezett. Leegyszerűsítve ez a helyzet úgy jellemezhető, hogy az uralkodó osztály továbbra is érvényesíteni igyekezett a filozófiát illetőleg a szervilizmusra, eklekticizmusra és a valóság elködösítésére való igényét. A magyar burzsoá filozófia történetéből hiányzik a haladó szakasz — állapítja meg a tanulmány —, s ez az osztály helyzetével függ össze. A kispolgárság egy „látszatellenzéki” elméletet fejlesztett ki, mint a marxizmus ellenlábását, de az uralkodó osztály filozófiájához képest is tagadóan lépett fel. Ez az elmélet a comte-i-spenceri szociológiára támaszkodó társadalombölcselet, melynek kidolgozó Pikler Gyula, Somló Bódog, Jáksi Oszkár. Közös vonásuk, hogy a polgári radikalizmustól a liberalizmus felé haladnak. Pikler Gyula az angol pozitívizmus és a hagyományos magyar jogbölcselet alapján dolgozta ki célszerűségi és belátásos jogszociológiáját, melynek alapvető tétele: a társadalom fejlődésének hajtóereje az ember öntudatos cselekvése. A társadalom szerkezetének szerinte olyannak kell lennie, hogy a lehető legtöbb ember a lehető legnagyobb boldogságot találja meg általa. Somló Bódog szintén a jog problémáiból indult ki, a spenceri szociológia hatása alatt állt, de ez módosult a kezén: semmitmondóbb naturalista felfogás lett belőle. A történelmi materializmust nem veti el egészen, de nem tartja kielégítőnek. Távlatabb került a történelmi materializmustól az irányzat központi alakja, Jáksi Oszkár. Műveiben támadta a feudális maradványokat, a tőkét — de nem fogadta el az osztályharcot. Szabó Ervin hatására hajlott a szindikalizmus felé, de aztán oda jutott, hogy a társadalmi struktúra megváltozását a „világ erköcsi és intellektuális” atmoszférájának megváltozásától várta. Mindebben szerepet játszott az, hogy a történelmi materializmust az utilitarizmussal, illetve a pragmatizmussal azonosította. A nemzedék negyedik jelentős alakja Szabó Ervin, már a proletariátus képviselője, ő az anarchoszindikalizmus hatása alá került. A tanulmány hangsúlyozza, hogy a róla alkotott kép még nem végleges, munkásmozgalmi és történetírói jelentőségének felmérése a jövő feladata.

A tanulmány ezt követően Pauler Ákos-sal, az ellenforradalmi rend filozófiai képviselőjével foglalkozik. Pauler Bolzano, Brentano és Husserl nyomán „tisztá logikai” koncepciót alakított ki, mely egyre inkább közeledett a neotomizmushoz, hogy végül is egy katolikus tartalommal töltött platónizmusba torkolljék. Különösen a logikát dolgozta ki rendszerében, melynek elveit (függetlenség a valóságtól és a gondolkodástól stb.) etikájában is alkalmazta. A hivata-

losan fémjelzett ideológia mellett bizonyos fokig ellenzéki áramlatok (népiesek, jobboldali szociáldemokrácia) is szóhoz jutnak ebben az időben, ezek azonban erősen szűkölködnek filozófiai alkotásokban.

A tanulmány befejező része a marxista filozófiával foglalkozik: Révai József, Rudas László, Fogarasi Béla és Lukács György tevékenységének, eredményeinek és hibáinak elemzése után a Filozófiai Munkaközösség téziseit taglalja.

A szerző nagy érdeme, hogy az egyes filozófusok társadalmi—politikai tevékenységét is ismerteti, elméleti munkássá-

gukat folyamatában, a fejlődést és visszafejlődést érzékeltetve elemzi. Keletkezésük rendjében felsorolja jelentősebb műveiket is — bár helyenként, pl. Révai Józsefnél nem a megírás, hanem a későbbi kiadás évszámát közli. Nagy kár, hogy a tanulmány a marxista filozófia 1945 előtti fejlődését nem vázolja összefüggően és bővebben, s hogy egyesek — pl. Molnár Erik — munkásságának ismertetésére és értékelésére nem jutott benne hely.

Szabó Imre — Vida István
— Knopp András

Benedek István: Lamarck és kora¹

Az emberiség szellemi fejlettségének színvonalát minden korban a konkrét tudásanyag mennyisége és az ezen alapuló koncepciók minősége jelzi. A megismerés fejlődésének folyamán e két összetevő persze gyakran ellentmondásba kerül egymással. A klasszikus görög kultúrában aránylag kevés konkrét ismeretanyag is széles perspektívájú világkép emelkedett. Az ismeretek progresszív fejlődésének következő szakaszában viszont — bár e korszak éppen nagy mennyiségű tudományos konkrétum gyűjtésének ideje — az ismeretek gondolati feldolgozása visszamarad, mint Engels mondja: megkövesedett természetszemlélet alakul ki. (Engels: A természet dialektikája. Szikra. 1952, 38. o.) A XVIII. század második felétől kezdődik ismét egy új korszak, az, amelyben a megnövekedett ismeretanyaghoz méltó koncepció kialakul. Azok a gondolkodók, tudósok, akik ennek alapjait lefektetik, különös megbecsülést érdemelnek, hiszen konkrét kutatásaik mellett az eredmények elfogadásához át kellett alakítaniuk a megmerevedett gondolkodási mechanizmust is, ami nem kis feladatot jelentett. A véletlen ironiája, hogy gyakran éppen ezek az elődeink merülnek a feledés homályába? Lehet. Ez azonban még inkább kötelességünké teszi, hogy a méltatlanul elfeledetteket minél előbb az őket megillető helyreállítsuk.

A modern — természettudományos szemlélet egyik ilyen, részben elfeledett úttörője volt Jean Lamarck (1744—1829). Benedek István tulajdonképpen célkitűzése, hogy írásában az új, a modern természetszemlélet egyik lényeges összetevőjének, a fajok egymásból való származása gondolatának — a transzformizmusnak — fejlődését ismertesse. Mivel azonban ezt a gondolatot

átfogóan először Lamarck fejtette ki, a könyv legrészletesebben kidolgozott részét Lamarck elfelejtett életművének felidézése, elemzése, illetve a későbbi félremagyarázások, félreértések tisztázása, tudományos, történelmi igazságszolgáltatás alkotja.

A mű két fő részre oszlik. Az első rész Lamarck elődeit és kortársait tárgyalja. A XVIII. század kezdetén a biológiában — ez a szó is Lamarck alkotása — különösen hatalmas anyag gyűlik össze. A korra jellemző sajátos általános szemléletnek a biológiában való megnyilvánulása — a kreacionizmus és a fixizmus — sem gátolja a mind sürgetőbb igényt, a roppant anyagtömeg rendezését, rendszerezését. A rendszerezés igénye persze már a klasszikus görög filozófiában is felmerült. Arisztotelész megalkotja a talán legelső rendszertant, amely azután hosszú századokon át szolgál a rendszerezés alapjául. Ezek a kezdeti rendszerek a hasonlóság, vagyis külső, felszínes jegyek alapján rendszereznek (volt pl. rendszer, mely a vízilovat a halak közé sorolta, mivel mindkét állat vízben él). A XVIII. században végre, az előbb említett elvek alapján megszületik Carolus Linné (1707—1778) rendszere, amely felöleli a növény-, állat- és ásványvilág egészét. Az első formájában mindössze 10 oldalas műben legjobban a növényeknek az ivari szervek alapján való rendszerezése sikerült. Alapelve, a faj—nem—rend—osztály szerinti csoportosítás, időtállóan bizonyult, valamint az általa bevezetett binominális nomenklátúra is. A fajállandóság alapján álló mesterséges rendszere (Tot sunt species quot creavit ab initio infinitum Ens. — Annyi faj van, amennyit a végtelen lény eleve teremtett.

¹ Gondolat, 1963. 334. o.

Fundamenta botanica, 1737. Lényegében ugyanez a meghatározás olvasható a *Phylosophia botanica*-ban is. 1751. — Id. B. I. 27., ill. 21. o.) azonban „elavult volt, már születése pillanatában”. (31. o.) Alaptételébe vetett hitében később saját maga is megrendült, és a *Systema naturae* utolsó kiadásában már egészen más felfogást hirdetett: „A természet Isten változhatatlan törvénye, az a dolga, hogy legyen, azt teszi, amit tennie kell.” (Id. B. I. 29. o.) Annak igazolására, hogy ezek a gondolatok valóban elavultak voltak már születésük pillanatában, elég ha a kortárs filozófiára hivatkozunk. Diderot (1713–1784) felismeri a fokozatos fejlődést, a fajok változékonyságát és a lamarcki értelemben vett alkalmazkodást. Kár, hogy ezirányú gondolatait nagyrészt csak mint „álmot”, nem pedig mint természettudományos koncepciót fejtette ki. Igaz, hogy a D’Alembert álma 1830-ban, Lamarck halála után jelent meg, így rá nem lehetett hatással. E művét Diderot mégis 1760-ban írta, és úgy gondoljuk, jelentősége nagyobb annál, mint amekkorát Benedek tulajdonított neki. Ugyanakkor, amikor a kor felvilágosult filozófusai ily progresszív gondolatokat érlelnek (a fajok változékonyságát hirdette Helbach is (1723–1789) a főművében, *A természet rendszerében*), a hivatásos természetkutatók nagy része (De Maillet, Robinet, Bennet, Spallanzani, Haller stb.) a teremtő isteni bölcsesség mellett szállnak síkra. A természettudóscsk közül aránylag csak nagyon keveset soroltak eddig is a transzformizmus gondolatának előfutárai közé. Ezek közé tartozott a kor egyik kétségtelenül kiemelkedő szelleme, Buffon (1707–1788). Igaz, hogy egyes kijelentései transzformista felfogást látszanak tükrözni, végeredményben azonban egész életében vallotta a fixista tételt, amit ő élete utolsó évében így fogalmazott meg: „az egyes fajok típusa sohasem változott.” (Id. B. I. 73. o.) Ezzel szemben ritkán emlegetik Buffon kortársát, azt a vidéki körörvost, Lamarck előtt az egyetlen, aki valóban lefektette a származástan alapjait. Ez a tudós Erasmus Darwin (1731–1802), Charles Darwin nagyapja. A mű, amelyben nézeteit kifejtette, az inkább csak a maga szórakozására és a laikus nagyközönség számára írt és 1794-ben kiadott *Zoonomia*. E. Darwin az állatokat közös őstől származtatja, és az állatvilágba sorolja az embert is. Hangoztatja az állandó fejlődést, melyet a külső körülmények és a szükségletek határoznak meg. Könyvéről a nagy kortársak — Cuvier, Lamarck — nem tudtak, az unoka viszont, aki pedig olvasta nagyapja biológiai műveit, nem akart tudni róluk, az utókorral együtt.

Ugyanebben az időben Franciaországban, a forradalmi Párizsban már dolgoznak azok a tudósok, akik ha lassan is, de a darwinizmus felé törik az utat. Közéjük tartozik E. Geoffroy Saint-Hilaire (1772–1844). Igaz, hogy mire ő transzformista lesz, addigra Lamarck halott, már megjelent Ch. Lyell (1797–1875) korszakalkotó geológiája, és Ch. Darwin (1809–1882) a *Fajok eredetének* anyagát gyűjti. Ez a tény azonban nem csökkenti érdemét, mivel ezt a hatalmas gondolati fejlődést még akkor tette meg, amikor a legnagyobb kortársak közül is csak kevesen mertek közelmerészkedni és betekinteni azon az — Engels szavával — ötödik részen, melyet az új kor alkotói a régi természettudományoktól ültöttek. (Engels: Id. mű. 206. o.)

Különös szerepe van az új természet- szemlélet kialakításában G. Cuvier-nek (1769–1832). Ez a ragyogó karriert befutott zseniális tudós, mint Benedek nagyon találóan fogalmazza meg, „hatalmas tekintélyével” — és persze tudásával — „két tudományt teremtett: az összehasonlító anatómiát és az őslénytant; s megakadályozta egy harmadiknak születését: a származástanét”. (167. o.) Paleontológiai művei második kiadásának előszavában fejt ki a hírhedt katasztrófaelméletet. (Őnálló kötet formájában is megjelent *Discours sur les révolutions de la surface du Globe* címmel, 1825.)

A katasztrófaelmélet tulajdonképpen nem Cuvier alkotása, sokan vallották már ő előtte is. Amit neki szoktak tulajdonítani, az az a nézet, hogy minden katasztrófa után új teremtés révén jöttek létre az élőlények. (Lásd pl: *Általános biológia orvos-tanhallgatóknak*. 1956. 346. o.) Ezt a felfogást juttatja kifejezésre Engels is: „Cuviernek a Földön végbement forradalmáról szóló elmélete szavakban forradalmi, lényegében reakciós volt. Az egy isteni teremtés helyére egészscr megismételt teremtő aktust állított, a csodát a természet lényeges emeltyűjévé tette.” (Engels: Id. mű. 40. o.) Benedek a következő idézeteket hozza az említett *Discours*-ból. „Forradalmak és katasztrófák forgatták fel a földgolyó felszínét.” (150. o. a lábjegyzetben franciául is.) „A katasztrófák... sorozatosan követtek egymást... *rapid* módon, hirtelen... változtatva meg a föld felszínét és pusztítva el az egész addigi állat- és növényvilágot.” (151. o. B. I-nél e rész nem szó szerinti citátum. A 3. kicmelés tölem. V. L.) Az első idézet, bár nem jelenti ki világosan, hogy az egész földfelszín teljesen elpusztult, de azt sem mondja, hogy a katasztrófák csak helyi jellegűek lettek volna. A második mondat

viszont, legalább is Benedek tolmácsolásában, teljes határozottsággal az egész állat- és növényvilág elpusztulását állítja, függetlenül attól, hogy helyi vagy általános katasztrófáról van-e szó. Ezután a Mrs. Lee által 1833-ban angolul publikált *Memoires du baron G. Cuvier*-re hivatkozva Benedek azt írja, hogy Cuvier szerint: „nem következik ebből, hogy a mai lények új teremtséssel keletkeztek volna.” (152. o.) Ugyanis — folytatja Benedek — helyi jellegű katasztrófák szükségtelenné teszik az új teremtséget. Viszont, ha az egész állat- és növényvilág elpusztult, akkor még akkor sem vándorolhatnak újra szét a régi élőlények, ha maradt a földön katasztrófa-mentes hely. Hogy Cuvier valóban általános katasztrófákra gondolt, arra utal Lamarck a *Philosophie zoologique* című művében is. A harmadik fejezetben beszél azon természetbúvárokról, „akik nem ismerik el az állatok átalakulását”, és ezért a „földkéreg általános katasztrófaival próbálják magyarázni a kövületeket”. (Id. B. I. 214. o. Kiem. tölem V. L.) Az általános elterjedt felfogást vallja Haeckel is. A *Die Welträtselfen* így ír: „Da nun Cuvier hartnäckig an Linnés Lehre von der absoluten Beständigkeit der Spezies festhielt, glaubte er ihre Entstehung nur durch die Annahme erklären zu können, dass eine Reihe von grossen Katastrophen und von *widerholten Neuschöpfungen* in der Erdgeschichte aufeinander gefolgt sei; im Beginne jeder grossen Erdrevolution sollten alle lebenden Geschöpfe vernichtet und am Ende derselben eine neue Bevölkerung erschaffen worden sein.” (Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1908. 44. o. — Lényegében ugyanezt újra megismétli a 143. oldalon. — Magyarul idézi Farkas László: Haeckel és Virchow. Medicina, 1961. 142. o.)

Bár Benedek saját értelmezésében egyértelműen síkraszáll amellett, hogy Cuvier nem hirdetett többszöri teremtséget, úgy érezzük, ezt akérdést nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Az idézetekből, ha nyíltan nem is hirdetnek többszöri újjáteremtséget, mégis ennek a felfogásnak kell következnie. Véleményünk szerint Benedek nézetének elfogadásához ezért még további bizonyításra lenne szükség.

Jóllehet véleményünk szerint a katasztrófaelmélet problémáját az eddigiek alapján nem, de egy másik félreértést Benedek egyértelműen oszlat. Széltében idézik Cuviertől, hogy „*L'homme fossile n'existe pas*” — nincs fosszilis ember. Az ide vonatkozó fejezet címe a *Discours*-ban így hangzik: „*Il n'y a point d'os humaines fossiles*”, vagyis ásatag emberi csontok nincsenek. Továbbá: „azt kell hinnünk, hogy emberi

faj egyáltalán nem létezett, azokon a vidékeken, ahol az ásatag csontok mutatkoznak, azoknak a forradalmaknak idején, amelyek ezeket a csontokat eltemették... de nem akarok ebből arra következtetni, hogy ember egyáltalán nem volt e korszak előtt. Lakhatótt valamilyen szűk területen s onnan benépesítette a földet a szörnyű események után.” (Id. B. I. 155—156. o.) Világosan kell tehát látnunk, hogy Cuvier csak abban a rétegben és abban a korban, melyet felkutatott, nem talált és ezért nem fogadott el emberi nyomokat.

A kor alapos elemzése után következik a könyv második főrésze, Lamarck munkásságának elemzése. Lamarck elsőnek kiadott műve, a Francia növényvilág (*Flore française*, 1778) még Linné alapján osztályozza a növényeket, de nem rejti véka alá azt a véleményét, hogy „nagy kár, hogy ez a tehetséges botanikus oly keveset törődött a növények természetes rokonságával”. (Id. B. I. 195. o.) A fajokat ekkor még változhatatlannak tartja. 1802-ben megjelenik a *Hydrogeologia* c. műve. Ez elmélkedés a föld fejlődéséről, ageológiai erőknek és a víznek e fejlődésben játszott szerepéről. A fejlődés folyamán változik a föld, és minden, ami a földön van, „alá van vetve a folytonos és elkerülhetetlen változásnak”. (Id. B. I. 200. o.) Itt tehát már megjelenik a nagy lamarecki gondolat: a fokozatos, lassú fejlődés hirdetése.

1809-ben jelenik meg Természetbölcselete (*Philosophie zoologique*). Ennek első részében fejti ki a származástani alapelveket — a tulajdonképpeni „lamarkizmust”. Az állatvilágban tapasztalható lépcsőzetesség azt jelenti, hogy a természet a különböző szervezeteket egymás után, az egyszerűtől a bonyolult felé haladva hozta létre. Mi volt ennek a fejlődésnek a motorja? Egyrészt a szervek használata, illetve nem-használata, másrészt az új külső körülmények. A használat—nem-használatnak két természettörvényét különbözteti meg: I. a használt szervek fejlődnek, a nem használtak visszafejlődnek. II. a használat, illetve nem-használat következtében szerzett, illetve elvesztett tulajdonságokat az állatok átöröklik utódaikra. A külső körülmények módosító hatása sohasem direkt, vagyis maga a körülmény csak szükségletek révén változtat az állaton. A rendszerezés, tudományos feldolgozás szempontjából a természet valóságos rendjét kell figyelembe venni. A faj fogalmával kapcsolatban a változatlanság az „egyedüli feltevés, ami ellen küzdeni” akar. (Id. B. I. 211. o.) Ezután felállítja az állatok természetes rendszerét. Először is bevezeti a gerinctelen és a gerinces megkülönböztetést. Majd a gerinctelene-

ket (a linnéi kettővel szemben) 10, a gerinceseket 4 osztályba sorolja. Az ember — aki szintén az állatvilághoz tartozik — kialakulásához vezető út fontos momentaikként emeli ki a fán való életmód feladását, a felegyenesedést és a beszéd kifejődését. Hogy ezt a fejlődést miért nem látjuk, azt szellemes hasonlattal világítja meg. Képzeld el, hogy az emberi lét egy nagy óra mellett zajlik. Az emberi élet hossza viszont csak egyetlen másodperc. Mit láthatunk tehát mi az órán? Semmit, mindig csak állni látjuk. Még ha 30 nemzedék figyeli is az órát, ez alatt is oly jelentéktelen előrehaladást figyelhetnénk csak meg, hogy nem lehetnekimozdítani őket abból a hitükből, hogy az óra áll.

Lényeges részét alkotják Lamarck munkásságának a lélektani vizsgálódások. Őt művében is fejtegeti a lelki működéssel kapcsolatos nézeteit. Különös, hogy munkásságának ez a része mégis csaknem teljesen feledésbe merült. A lelki élet az idegrendszer működése, tehát azoknál az állatoknál van csak, de azoknál *van*, amelyek idegrendszerrel rendelkeznek. Az idegrendszer a fejlődésével fokozatosan mind bonyolultabb lesz, legmagasabb fejlettségi fokát az embernél éri el. Ő az első, aki lélektani rendszerében az ember legmagasabb rendű pszichikai megnyilvánulásait is egyetlen egy biológiai jelenségre, az öfenntartási ösztönre, vagy ahogy ő mondja, létmegőrzési hajlamára vezeti vissza.

Öregkori műveiben fejti ki természetfilozófiai nézeteit. A természetben minden örökös mozgásban és fejlődésben van. A nyugalom csak az emberi szellem mesterseges terméke. Elismeri isten létét és azt, hogy megalkotta a *dolgok rendjét*, ezután azonban minden a maga autonóm törvényei szerint működik tovább. Tagadja az ember központi szerepét a világegyetemben, származási kapcsolatot mutat ki ember és állat között, és az ember lelki alkátát is az állatéból vezeti le.

Lamarck tanai életében nem arattak sikert, nagy ellenfele, Cuvier, még halála után is úgy nyilatkozott rendszeréről, mint amely csak egy költő képzeletét izgathatja, de nem állhat meg egy tudós vizsgálata előtt. Nagyságát az egyre inkább előre törő darwinizmusnak kellett volna kidomborítania. De Darwin maga is mindenre hivatkozott *A fajok eredetében* és *Az ember származásában* (*A fajok eredetében* 267 hivatkozás), csak két nagy elődjére: Erasmus Darwinra és Lamarckra nem. Sőt, amikor Lyell — aki pedig korának jelentékeny tudományos vezéralakja volt, és jómaga transzformista korában nem szé-

gyellte megvallani, hogy korábban szembe helyezkedett a lamarckizmussal — annak elismerésére igyekezik rávenni, hogy ő Lamarck művének folytatója, felháborodik, és a *Philosophie zoologique*-ot szörnyű műnek nevezi, amelyből semmit sem tanult.

A múlt század 70-es éveitől kezdik „felfedezni” Lamarckot, de ebben a felfedezésben nincs sok köszönet. Tanításait félremagyarázó, különböző neolamarckista irányzatok élédnek fel, melyek közül a legveszedelmesebb a pszicholamarckizmus. Alapvető tételei között szerepel az a nézet, amely szerint a szervezet működését lelki tényezők határozzák meg. Az ilyen tanokhoz Lamarcknak természetesen semmi köze.

Az utolsó fél évszázadban Lamarckról nem jelent meg monográfia, a tankönyvek, kézikönyvek viszont sok meggyökeresedett tévedést visznek vele kapcsolatban. Ezért is különös örömmel üdvözölhetjük Benedek István könyvét, akinek legfőbb célja az volt, hogy „visszaállítsa Lamarck becsületét, rekonstruálja a *hamisítatlan lamarckizmust*” (173. o.), pontosan tisztázza: „mit mondott és mit nem mondott Lamarck”. (207. o.)

Lamarck legnagyobb érdeme az evolúció tanának tudományos megalapozása. Megmutatta az evolúció tényezőit, és rámutatott arra, hogy a fajokat csak azért látjuk állandónak, mert csak viszonylag elég rövid ideig szemléljük őket. Bizonyítékait néha naív, sőt nevenséges módon állította fel (pl.: a hímek szarvát a düh miatt homlokukba toluól fluidumok növesztik ki. Id. B. I. 222. o.), viszont kétségtelen, hogy a rendelkezésére álló tényanyagból sok problémát nem oldhatott meg másként, „mint a jövőőnek elébevégyva, úgyszólván profétai módon”. (Engels: *Anti-Dühring*, Szikra, 1948. 71. o.) A származástan tudományos koncepciójának felismerésében tulajdonképpen csak Erasmus Darwin előzte meg, akiről ő nem tudott. A sors szomorú iróniája és Ch. Darwin bizonyos fokú emberi gyengesége, hogy róla viszont Darwin nem *akart* tudni, bár egy egy szűkszavú méltatását Lamarckról — „kimagasló érdeme, hogy először hívta fel a figyelmet annak valószínűségére, miszerint minden változás mind a szerves, mind a szervetlen világban, törvények következtében, nem pedig valamilyen csodás beavatkozás folytán megy végbe” (Ch. Darwin: *A fajok eredete*. Akadémiai, 1955. 90. o.) — nem tagadhatjuk le. Ez viszont kevés is. Ma azt tartjuk igaznak és fontosnak, amit Benedek foglal róla össze: „Lamarck koncepciója nagyvonalú és imponáló, még tévedéseiben is zseniális. Különös értékét adja az a bátorság, aho-

gyan az embert bevonta a természetes származás folyamatába, és az a tisztánlátás, ahogyan a legmagasabb rendű lelki sajátosságok kialakulását az anyagi világ természet törvényeivel magyarázta.” (322. o.)

Az az egy évszázad, amelyet a könyv felölel, a görög ókor és a renaissance után az emberiség harmadik, legizgalmasabb, legforrongóbb és legtermékenyebb százada. Ily nagy kort jól átfogni, benne eligazodni, mindent a helyére tenni nem kis dolog. Benedek, miközben imponáló tudással, a terjedelem engedte alapossggal, mindig természettudományos objektivitásra törekedve megoldja ezt a feladatot, egyben egy részt leró a bevezetőben említett köteletségünkönkből is. A könyv értékét emeli, hogy „a kultúrhistoria *másik* oldalán” (ahogy a szerző írta egy más helyen) — olyan elhanyagolt oldalán gyűjtött vilá-

gosságot, elemzett, értékelt, ahol nemcsak hogy a nagyközönség nem tájékozott, hanem ahol sok téves ismerettel rendelkeznek a szakemberek is. Az említetteken kívül természetesen még számos tudós, biológus, anatómus, botanikus, geológus, filozófus, számos elmélet, jellem és sors tárul elénk a könyv olvasása közben. Számunkra külön öröm, az írónak külön érdeme, hogy írása szép, színes, élvezetes, világos és magyarul szól. Az értékelést folytatjuk, azt hiszem, akkor is, ha hangot adunk e helyen egy véleményünknek: elváránk kiadóinktól, hogy azt a kultúrhistoriáját, amelyet már megírt, minél előbb kiadják. Most ismertett könyve alapján úgy érezzük, hogy abban is színvonalat kapnánk tőle, és semmi esetre sem csócsált irodalmat.

Vereczkei Lajos

Nádor György: Spinoza műhelyében

Nádor György a könyvében nem kis feladatot vállalt magára. Az ilyen jellegű antológiáknál, szemelvényeket, dokumentációkat közlő könyveknel szükségszerűen két kérdés merül fel: Vajon a szemelvények kiválogatása, a lényeges részeknek a lényegtelenről való elválasztása során hűek tudunk-e maradni a tudományos objektivitáshoz, s magyarázatunk meggyőző erővel hat-e az olvasóra? Továbbá: a szemelvények részletessége folytán az olvasóban nem merül-e fel a teljesség hiányának érzése, s az antológiák megszabott szerkezeti felépítése miatt a mű egészének lényeges részei nem mosódnak-e el a részletekben.

Bevezetőül a szerző figyelemre méltó szerkesztési módját emelnénk ki: nem elégzik meg egy előszóval, vagy egyes fejezeteket megelőző tanulmánnyal, hanem az egyes fejezeteken belül is, legtöbbször az azonos gondolatokat magukban foglaló dokumentumok előtt szakszerű magyarázatot ad az olvasó számára. Ezek a magyarázatok azonban nem mindig tűnnek elegendőnek ahhoz, hogy megközelítő teljességében, önmagukban is meggyőzően megvilágítsák a XVII. század nagy materialista gondolkodójának, Spinozának, a filozófusnak és embernek közvetlen kapcsolatát kora társadalmi életével, filozófiai rendszerének kialakulását, módszerének egy-egy műhelytitkát, csak akkor, ha Spinoza életművének egészét

már amúgy is ismerjük. Ami a könyv alapvető gondolatát illeti, feltétlenül el kell fogadjuk Nádor álláspontját, mely szerint Spinozát a marxizmus megjelenése előtti filozófia egyik kiemelkedő alakjának kell tartanunk, akinek progresszív gondolatait a marxizmus örökségének tekinthetjük. Tudatában kell lennünk ugyan Spinoza filozófiai nézetei bizonyos következetlenségeinek, hibáinak és korlátainak is, de joggal tekinthetjük — Feuerbachra gyakorolt hatására gondolunk — a marxizmus egyik szellemi előfutárának.

*

Nézzük a részleteket. A társadalmi helyzet elemzésénél (nemcsak az ismertett műben, hanem általában is a Spinozáról eddig írt művekben) talán jobban kellene hangsúlyozni egy olyan — már Marx által is hangsúlyozott — tényezőt, amelyre szerintünk a marxista filozófiatörténeti kutatásnak, mint lényegi társadalmi fejlődési tényezőre kell figyelnie. Szem előtt kell tartanunk ugyanis azt, hogy a polgári forradalmakban nemcsak egy bizonyos osztály (a burzsoázia) kerül győzelemre a régi felett, hanem a polgári *tulajdon* kerül győzelemre a feudális *tulajdon* felett. A polgári tulajdon lényegéből következik azután, hogy a feltörekvő polgárságnak létérdeke a termelőerő fejlődése — ez pedig a maga részéről szükségessé teszi a tudományok fejlődését. Történel-

¹ Nádor György: Spinoza műhelyében. Gondolat Kiadó, Európai Antológiasorozat, 1963.

mileg ebben a korszakban — a korai polgári forradalmak korszakában — kezd egyre jobban összefonódni a természettudományok fejlődése a tőkés termelés haladásával. Hollandia, ez a XVI. századbeli „tőkés mintanemzet” (Marx), kiemelkedő szerepet játszott a polgári forradalmak történetében. Ez a fejlődés határozza meg *elsősorban* a feltörekvő holland polgárság, s az ennek érdekeit képviselő Spinoza világnézeti fejlődésének materialista elemeit. A gazdasági fellendülés — amelynek során a gyakorlati tudományok kerülnek inkább előtérbe — érthetővé teszi, hogy mért ebben az időben válik egyre teljesebbé a tudomány és teológia elszakadásának folyamata. Természetesen a keletkező új, haladó társadalmi rend már születése pillanatában csrájában magában hordozza az önmaga elpusztításának lehetőségét, önmaga tagadását, s társadalmi oldalon ez válik egyik okává a feltörekvő társadalmi osztály által kialakított filozófiai koncepció ismeretelméleti korlátozottságának. Ugyanakkor a marxizmustól idegen, történelmietlen szemléletmód lenne nem látni, hogy ez a mechanikus materializmus a születése pillanatában óriási hatással volt az emberiség későbbi szellemi fejlődésére.

Ha a tudományos kutató munkában nem akarunk a lényegtelen lényegessé emelő, felszínen mozgó, szubjektivistá mód-szer útjára tévedni, akkor a lényegi és általánosan ható objektív törvényszerűségeket kell elsősorban kutatnunk a korabeli társadalmi helyzet elemzésénél, de a társadalomtól nem elszigetelten élő filozófus, Spinoza szellemi tevékenységében is.

A „Kor és társadalom” c. fejezet előtti szakmagyarázatban a szerző helyesen jelzi is ezt a társadalmi fejlődést, és az elmondottakat helyesen dokumentált szemelvényekkel bizonyítja is. Így pl. az S. W. Pettytól közölt tanulmányrészlet hűen érzékelteti Hollandia virágzó gazdasági helyzetét, és jelzi azokat a hatásokat, amelyeket Hollandia a kor közgazdasági gondolkodóira gyakorolt.

Az adott társadalmi-gazdasági helyzet és a Spinoza nézetei közötti összefüggés azonban nem kap kellő hangsúlyt. Érdekes Nádor György utalása Rabbi Akiba meséje, az ezópusi mesék, valamint a zsidó hagyományokban kedvelt bölcs mondások, aforizmák és a Spinoza nézetei közötti összefüggésekre. De — hacsak nem egy, a freudizmushoz közelálló nézőpontot valunk — látnunk kell, hogy a gyermekkori élménymotívumok mellett mélyebb társadalmi hatások is szerepet kellek hogy játsszanak Spinoza nézeteinek kialakulásában. A zsidó lakosság osztálytagozódása,

a szefárdok és áskénázok ellentéte — amelyre ugyan Nádor utal, de amelyet valamilyen formában helyes lett volna dokumentálni is — azt bizonyítja, hogy Spinoza legfőbb jóról szóló elvét, amely szerint a legfőbb jó három pontra vezethető vissza: gazdagságra, megbecsülésre és érzelmi gyönyörré, a *feltörekvő polgárság erkölcsi felfogása egyik filozófiai-etikai vetületének* kell tekintenünk, s nem elsősorban gyermekkori élménymotívumok hatásának.

*

A könyv talán legizgalmasabb és legsikerültebb fejezete, „A műhelyben” című rész. Ebből is szeretnénk kiemelni az „Alkotás közben” című szakmagyarázatot. Az „Önvallomások”-ig közölt szemelvények részben érzékeltetik Spinoza sokágú érdeklődési körét s egyben bizonyítják Spinoza ateizmusát részben polgáridemokratizmusát is.

Valóban igaz, hogy a régebbi korokat a kész mű érdekelté, míg korunkat inkább az alkotás folyamata érdekli. Nádor György magyarázataiból kiderül, hogy Spinoza rendkívül lelkiismeretesen végezte tudományos alkotómunkáját. Írásait állandóan javította, stílusát csiszolta, műveit kiegészítésekkel, jegyzetekkel látta el. S ha a műhelytitkok fátylát fellebbentjük, akkor egész közel jutunk az alkotó filozófus gondolkodó szelleméhez. A logikai általánosítás művelete mellett nyomára bukkanunk bizonyos gondolati bázisoknak, melyekre fokozatosan építi fel következtetéseit, hogy ezzel elvezessen a Spinoza által intuitívnak nevezett megismerési fok színvonalára. „A *felfelé haladás* így filozófusunk gondolkodásmódjában az egyik alapvető gondolati és gondolkodást mozgató motívum.” Az általánosításnak, a szintetikus leegyszerűsítésnek, a lélektani szemléletmódnak és a geometrikus nézőpont érvényesítésének egyik bizonyítéka a Nádor által részletesen elemzett kis Tractatus. Ezeknek a szempontoknak az érvényesítésével Spinoza bebizonyította, hogy a teleológiának a tudományos természetfilozófiákban és babonás hiedelmekben egyaránt azonos a lélektani gyökere.

Ami Spinoza rendszerét illeti, nem hiszünk, hogy csak a spinozai *jellem és szemérmesség* lenne a magyarázata Spinoza teljesen zárt geometriai rendszerének. Igaz, maga Nádor György is érzi a szubjektivizmus veszélyét, amikor egyben utal arra is, hogy Spinoza élete végéig foglalkozott matematikával, valószínűségszámítással, geometriával stb. Itt bizonyára szerepet játszott a már fentebb jelzett erőteljes fejlődés a matematika területén, s a társadalmi háttérben a feltörekvő polgárság

érdekei is, amit sajnos csak jelezni tudunk egy recenzió szűk kereteiben.

*

Barát és sokszor ellenség is felismeri, hogy Spinoza filozófiai nézetei — ha filozófusunk beszél is az istenről — burkoltan ateizmust rejtenek. Az egységes szubsztancia tana — függetlenül attól, hogy Spinoza a gondolkodást metafizikusan nem a kiterjedéssel bíró anyag származékának, hanem az anyag örök attributumának tekinti — nem tűri meg semmiféle isten jelenlétét. Hegel, az objektív idealista, „joggal” kifogásolja a mechanikus materialista Spinozánál, hogy „Istent csak mint szubsztanciát fogja fel, nem mint szellemet, nem mint konkrétumot”.

Csak helyeselni lehet azt, hogy a marxista spinozakuputálás, s közte Nádor György nem egy Spinozáról szóló tanulmánya is bebizonyítja, hogy Spinoza öröksége első sorban a marxizmust illeti meg. Mégis a tudományos igazságnak nem árthatunk, ha — természetesen a történelmi szemléletmódot érvényesítve — erőteljesebben jelezzük azt is, ami Spinozától *elválaszt* bennünket, amiben a *marxizmus—leninizmus* Spinoza filozófiáját *túlhaladta*. Talán még teljesebb képet nyertünk volna Spinozáról, még jobban életközelségbe kerülhattünk volna a nagy gondolkodóval, ha erényei

mellett hibáiról, nézete korlátairól is meggyőzőbb elemzést kapunk. Itt általában a Spinoza-kutatás egészének szemléletmódjára s nemcsak az ismertetett könyvre gondolunk. Lenin például, Hegel „A logika tudomány” című művének konspektusában, Hegel azon követelményéhez, hogy „A filozófiának legyen saját módszere”, megjegyzi: *(ne a matematikáé, Spinoza:..)* (kiemelés tőlem: — O. Z.). S úgy gondoljuk itt nem érdektelen figyelembe venni azt a hegeli véleményt is, hogy „... a módszer a tartalom belső önmozgási formájának a tudata”. Talán nem tévedünk, ha Suljatyikovnak a Nádor György által is dokumentált valóban „gyerekes” véleményéhez fűzött lenini megjegyzés mellett a fentebb jelzett lenini és hegeli megjegyzést is figyelembe vesszük.

Úgy véljük, egy ilyen alappal való kiindulással, vagy ennek legalább is figyelembe vételével nemcsak Spinoza geometriai módszere korlátainak, hanem Spinoza egész filozófiai rendszerének szélesebbkörű magyarázatát adhatnánk. Figyelemre méltó kísérleti eredményeket tapasztalhatunk ilyen irányban a szovjet filozófiatörténet-szeknél, különösen A. F. Siskinnél, de Nádor György Spinozáról szóló más tanulmányaiiban is.

Orzsi Zoltán